

הקשר בין הפרופיל האישי, המשפחתי והקהילתי של נוער חרדי מנותק

ד"ר יצחק יוגב*

תקציר

המאמר הנוכחי עוסק בניתוח תוצאות של סקר שבדק מאפיינים של בני נוער חרדי שלומדים במסגרות חוץ-ביתיות הקולטות נוער וצעירים בסיכון במגזר החרדי. החידוש במחקר הנוכחי הוא בהפניית תשומת הלב המחקרית לאוכלוסייה שעד כה לא הייתה אליה נגישות, בהבנת הקודים החברתיים הייחודיים לחברה החרדית בהקשר של "נוער חרדי במצבי סיכון וניתוק", ובבדיקת הקשר בין הפרופיל האישי ובין המשפחה והקהילה. מערכת החינוך המיועדת לבנים במגזר החרדי מתחילה ב"חדר", משם לשיבות קטנות ובהמשך לשיבות גבוהות. במערכת זו אין כמעט מסגרות חינוכיות המתאימות לתלמידים ברמות הלימוד הבינוניות והחלשות, ואין בה מענה לתלמידים הסובלים מבעיות אישיות, משפחתיות, התנהגותיות ועוד. בני הנוער הללו מתקשים בהסתגלות למסגרות הלימוד הרגילות שבמגזר החרדי. אחד ממאפייני הנוער המנותק הוא שהם נושרים ממסגרת אחת ועוברים למסגרת אחרת. חלקם מאמצים התנהגות הרסנית ועבריינית כלפי עצמם וכלפי החברה (רומי ובר לב, 2001). תופעת הנשירה והניתוק ברמות השונות באה לידי ביטוי בקבוצה זו, שמתקשה להשתלב בחברה החרדית הנורמטיבית. ראשי ישיבות העוסקות בנוער בעל אפיוני סיכון, על-פי הגדרתם, הקימו מסגרות לקליטת בני נוער אלו כדי למנוע את החרפת המצב וכדי לפעול למען הישגותם של בני הנוער בחברה החרדית. לצד הכוונות החינוכיות ולצד הצורך בבניית תכנית לימודים ובהתאמתה לצרכים השונים של בני הישיבה היה צורך לעמוד בדרישות משרד הרווחה בהיבט הפיזי של המבנים. הסקר בא לבדוק את התשתית הפיזית של המסגרות הלימודיות האלו ואת אפיוני הנוער החרדי שלומד בהן אוכלוסיית המחקר כללה 86 מסגרות אשר הגדירו עצמן כמסגרות חוץ-ביתיות הקולטות נוער חרדי בסיכון, על-פי הגדרת המגזר, וכללה 1,800 תלמידים השוהים במסגרות המוזכרות. השאלון התבסס על שאלונים של שירות ילד ונוער, על שאלונים של שירותי תקון ועל שאלונים של חסות הנוער במשרד הרווחה. השאלון התייחס למבנה המשפחה, למאפיינים התנהגותיים ולקשרים עם הקהילה. מנתוני הסקר עולה כי לאקלים המשפחתי ולקשר של המשפחה עם המתבגר שבמצוקה השפעה על סיכויי להגיע למצבי ניתוק וסיכון. נמצא, שברוב המשפחות האב הוא אברך והאמהות עקרות בית (48% אברכים ו-73% עקרות בית), כך שהמעמד הסוציו-אקונומי של משפחות המוצא של הנערים הוא נמוך. נתון שיכול לתת הסבר למצוקת בני הנוער ממשפחות אלו.

* מרצה בכיר, המכללה האקדמית לחינוך, גבעת ושינגטון.

ממצא נוסף הוא כי שינויים קיצוניים בהיבטים כלכליים, חברתיים ורגשיים אצל ההורים נמצאו משפיעים על האקלים המשפחתי ומשפיעים על יחסי המשפחה. כמו כן, נמצא כי תקשורת לקויה עם הבן והחשש לתדמית המשפחה ולמעמדה משפיעים על עזיבתו של הבן המתבגר את הבית. בבדיקת מאפייני בני הנוער החרדי המנותק, נמצאה מובהקות בקשר בין יכולות לימודיות ובין חוסר השתלבות במסגרת ($P < .05$) (.023). נמצאה מובהקות בקשר בין יכולות התנהגותיות ובין בעיות התנהגותיות ($P < .05$) (.036).

בבדיקת הקשרים עם הקהילה, עולה כי הקהילה הגיאוגרפית שבה חי הנער מתייחסת גם לקבוצת ההשתייכות שאליה הנער משייך את עצמו. אופייה ודימויה של הקבוצה בעיני הקהילה היא זו שתקבע, בסופו של דבר, את רמת הדחייה.

עקרי ההמלצות הן: הרחבת מערך ההתערבות הטיפולית-חינוכית, הן בקרב המשפחות והן בקרב בני הנוער. מומלץ לפתח מערך תמיכה חינוכי למניעת נשירה, במודעות מוגברת לצרכים הלימודיים. יש צורך בבניית תשתית לאיתור מוקדם של צרכים לימודיים ורגשיים לצד טיפוח התקשורת המשפחתית. זאת כדי למנוע את החרפת המצב וכדי לפעול למען הישגותם של בני הנוער בחברה החרדית, בישיבות שקולטות בני נוער אלו.

יש צורך בבניית מערך הדרכה והשתלמויות לעובדי הרווחה והחינוך העובדים עם המשפחות, עם הרבנים ועם בני הנוער עצמם, בהדגשת הבנת הקודים המיוחדים והייחודיים של האוכלוסייה. בנוסף, יש להתייחס לטיפוח התשתית הפיזית של המסגרות הקולטות אוכלוסייה זו.

מבוא

בהרצאה על נוער חרדי בסיכון, ציין מושקובסקי (2000): "העולם החרדי על כל גווניו עובר היום תהליך שינוי עצום. לאו דווקא בתרבותו – להיפך – בתרבותו הוא מתחזק. השינוי הוא מחברה אשר התנגדה נחרצות לקבל שירותים בנושא חברה ורווחה, הן מהרשות המקומית והן מהממשלה, לחברה אשר דורשת בכל תוקף את המגיע לה אבל בקודי התרבות שאותם היא מכירה ולפיהם היא חיה.

האוכלוסייה החרדית, בדיוק כמו כל אוכלוסייה אחרת, אינה נטולת בעיות. קודי ההתנהגות והתפיסה התרבותית שניגע בהן בהמשך והחוסר בשירותי חברה ורווחה של המסד לילדים, לנוער, להורים וליחסים ביניהם מחמירים בעיות אלו בקרב אוכלוסיות בסיכון לאלימות, הזנחה ופשעה" בישראל, כמו במדינות רבות בעולם, קיימת תופעה של בני נוער הנושרים או העוזבים את מערכת החינוך הפורמלית. בשלב ראשון, נוער זה מנסה לחפש אלטרנטיבות חינוכיות או תעסוקתיות. ככל שחולף הזמן, מתמעטים סיכוייו להשתלב במסגרת חדשה והם מפסיקים לנסות, נהיים מתוסכלים ומנוכרים לחברה ונכללים באוכלוסייה בסיכון לשוטטות, לאלימות ולמעורבות פלילית (רומי ובר לב, 2001). במהלך השנים, זכה נוער זה בארץ לשמות ולכינויים שונים. לדוגמה: "נוער חסר חינוך", "ילדי רחוב", בני הנוער נמצאים בגיל ההתבגרות, הרצוף תמורות פיזיולוגיות, רגשיות, משפחתיות, אינטלקטואליות וחברתיות. תקופה זו מוכרת כתקופה של סערה ושל מתח. זו התקופה שבה מתפתחים אצל המתבגר זהות, מוסר, אינטלקט, אוטונומיה, בגרות מינית ובגרות חברתית (מוס, 1988). כיוון שניצני התופעות המאפיינות את הנוער המנותק צצות עוד בשלבים המוקדמים של גיל ההתבגרות, הם מוסיפים קושי על התהליכים, הקשים ממילא, שעובר המתבגר ומחמירים את תוצאותיהם. בתהליך ההתבגרות מתגלים קשיים בתפקוד המשפחה ובהתמודדות עם המתבגר המורד.

באוכלוסיית הנוער במגזר החרדי, בני נוער שאינם מצליחים להשתלב בישיבות שבהם הם לומדים. הישיבות מיועדות לתלמידים בעלי יכולת לימודית גבוהה, ויש בהן עומס לימודים ותנאי לחץ. לצדם של הלומדים, בני נוער שמתקשים בלימודים, שנעדרים משיעורים ושמשוטטים במרכזי הערים ללא

מעש. לרוב, כאשר מעירים להם – הם עוברים לשיבה אחרת. קשיי ההסתגלות ממשיכים גם במסגרת השנייה והשלישית, וכך הם נסחפים למעגלי בטלה ושעמום. כך נוצרת קבוצת שוליים במגזר החרדי.

בית הלחמי (Beit-Hallahmi, 1991), מבחין בין "זהות דתית", שאותה הוא מגדיר "תווית חברתית", לבין "אמונה דתית" שהיא מרכיב מרכזי בהתפתחות הזהות. הקרע מהמשפחות מתחיל בניסיונות להתלבש אחרת ולבלות במקומות בילוי שאינם מקובלים במגזר החרדי. צורת הבילוי של בני הנוער במרכז העיר ירושלים היא בבחינת סיכון עבור המגזר החרדי (מושקובסקי, 2000). הייחודיות של קבוצה כזו בטקסים, באמונה ובמעורבות הרגש יוצרות את ההזדהות הקבוצתית). כדי לא לאבד את הנערים נוצר צורך במסגרות חוץ-ביתיות מתאימות. מסגרות אלו הוקמו ונקראו "ישיבות" כמקובל במגזר. מערכות אלו הן פרי יוזמה פרטנית ומקומית, והוקמו כמסגרות תומכות ולא כמסגרות טיפוליות. הן קולטות את בני הנוער שהמשפחות או החברה החרדית מפנים אליהן. ראשי ישיבות אלו הכירו בצורך במענה לצרכים של הנערים בהיבט הלימודי, בהיבט הרגשי ובהיבט החברתי. הרצון לשקם את מערכת היחסים עם המשפחות ולהשאיר את הנערים בחברה החרדית מחייב התייחסות טיפולית. מאחר שהמסגרות לא הוקמו כמסגרות טיפוליות, לא הוגדרו תחומי הטיפול וסוגי הבעיות שלהן המערכת תספק תמיכה וסיוע. קליטת הנוער לא הייתה מסווגת, והמסגרת קלטה בני נוער שסובלים מבעיות שונות.

סקר זה נערך כדי לעמוד על היקף התופעה במגזר שעד עתה היה סגור בפני החברה והתמודד בדרכים משלו. הסקר גם נועד לאפיין את בני הנוער המגיעים למסגרות שמיועדות לתלמידים נושרים, ובין מטרותיו לזהות את הקשיים הייחודיים שלהם. פועל יוצא מנתוני הסקר הוא לסייע למסגרות בבניית תכניות טיפול לצד תכניות הלימוד.

כאמור, הנתונים הם ראשוניים. תרומתו של מאמר זה הוא בהזדמנות הראשונית להצגת נתונים מחברה סגורה, שכאמור – עד עתה לא פתחה שעריה בפני זרים.

נוער חרדי מנותק

"בהגדרה הפשוטה של קידום נוער מאובחנת קבוצת הסיכון כבני נוער שרגלם האחת עדיין נמצאת בתוך מסגרות החינוך והחברה של בני גילם אך רגלם השנייה כבר מחוצה להן – בעולם של שוטטות או עבריינות ותת-תרבות של רחוב וסטייה חברתית" (להב, 2000, עמ' 6).

ילדים ונוער בסיכון ובמצוקה הם אלו החיים במצבים המסכנים אותם במשפחתם ובסביבתם וכתוצאה ממצבים אלו נפגעה יכולתם לממש את זכויותיהם בתחומים הבאים: קיום פיזי, בריאות והתפתחות; השתייכות למשפחה; למידה ורכישת מיומנויות; רוחה ובריאות רגשית; השתייכות והשתתפות חברתית; הגנה מפני אחרים ומפני התנהגויות מסכנות שלהם עצמם. לתחומים אלו מצטרפים גם מצבים מגבירי סיכון כמו קשיים כלכליים, מצבי משבר במשפחה, הגירה, השתייכות לקבוצת מיעוט, מוגבלות, ליקויי למידה, מעבר בין מסגרות וחיים בסביבה ענייה או מסכנת.

בהגדרת נוער מנותק, מציינים כפיר וולנסקי (כפיר, וולנסקי, 1983) כי נוער מנותק הוא תמיד נוער במצוקה. במצב זה אין הוא רוכש מוכנות לתפקיד של אדם בוגר בחברה. לדבריהם, בני הנוער המנותקים מתחברים למסגרות שאינן נורמטיביות ומאופיינים בהתנהגויות סוטות.

הנוער המנותק מוצג כמי שלמוד כישלונות מהעבר. אלו בני נוער שעוברים ממסגרת למסגרת, שעובדים בעבודות מזדמנות, שנוטים לשוטטות, לאלימות ולעבריינות מזדמנת.

שלג (2000) מאפיין את הנוער המנותק החרדי במאפיינים חרדיים בסיסיים, הכוללים את הרצון להתבדל ולהסתגר מהסביבה המודרנית, החילונית והדתית הסובבת אותם, ואת היישום של רצון זה. שלג מאפיין את החברה החרדית כחברה

ניסיון להגדרת המגזרים נעשה במחקרו של בר-לב (2004). החוקר פיתח סדרת מדדים לבחינת התפיסה הדתית, שבאמצעותם ניתן להבדיל בין הציבוריים הדתיים, שאותם הוא מקטלג לקבוצות: "אדוק אמוני לא-לאומי", "אדוק אמוני לאומי", "מתון אמוני לאומי", "מסורתי מאוזן", "מסורתי הכרתי", "מסורתי טקסי". כפי שניתן להבין מן ההגדרות, המגזר הדתי-חרדי הוא "האדוק אמוני לא-לאומי", ובמובחן ממנו קיימים מגזרים דתיים נוספים. הבולט שבהם בישראל הוא המגזר הדתי-לאומי. מגזר זה מיקם את עצמו, מעבר להיותו שומר על ההלכה, כחלק אינטגרלי מן המדינה הצייונית המתפתחת בישראל (תפיסה שאותה הוביל הרב קוק זצ"ל, הרב הראשי לישראל, שקבע את הקמתה של המדינה כשלב ראשון באתחלתא דגאולה – תחילת הגאולה, תהליך שמצווה מיוחדת לקחת בו חלק על-פי ההלכה). בשונה ממגזר זה, המגזר החרדי אינו רואה עצמו כחלק מהמדינה, אינו סר תמיד לחוקיה ולעיתים נמצא על מסלול התנגשות עם החוק. החברה החרדית היא בדלנית ואינה פותחת שעריה לחברה הכללית בישראל. היא פועלת על-פי חוקים משלה ועל-פי קודים חברתיים וקודים תרבותיים שאינם עולים בהכרח בקנה אחד עם אלו של החברה הכללית בישראל, וודאי לא של החברה החילונית.

המגזר הדתי-חרדי בישראל מחולק למספר קהילות (חצרות). הבולטות שבהן הן הקהילה החרדית-ליטאית, הקהילה החרדית-חסידית והקהילה החרדית-ספרדית. יש, כמובן, פיצולים נוספים של הקהילות הללו בתוך עצמן. לדוגמה, הקהילה החסידית מתפצלת למספר חצרות גדולות, כגון: החצר של חסידי ויז'ניץ, החצר של חסידי גור, החצר של חסידי חב"ד ועוד. במהלך העשור האחרון, התפתחו שלוש קבוצות המשפיעות על החברה החרדית בישראל: הקהילות המרכזיות השונות שפורטו לעיל (תמרזון, 1983); קהילת החרדים החוצניקים (או החו"לניקים) – אלו חרדים שעלו לישראל או שהגיעו אליה לצורך לימודים זמניים מארצות המערב (שלג, 2000); קהילת החרדים הלאומיים – קהילה שהתפתחה בשנים האחרונות במגזר הדתי-לאומי כקבוצה בעלת מאפיינים חרדיים. קבוצה זו מכונה בציבור הדתי-לאומי "החרד"לניקים" – החרדים הלאומיים (הורוביץ, 1996). הקבוצות הללו נבדלות ביניהן במאפיינים שונים, כגון: שפה ולבוש, ובהתנהלות מול המדינה והחברה בישראל. כל הקהילות הללו מונהגות, כל אחת בנפרד, על-ידי מנהיגות רבנית וקהילתית משלהן, ויש להן מערך בתי דין משלהן, מערך בתי-ספר משלהן, מערך היתרי כשרות משלהן, מערך תקשורת משלהן וכמובן מערך פוליטי-מפלגתי משלהן.

קטן (Cattan, 2001) מתאר שלוש קבוצות של נוער דתי-חרדי הנמצאות על רצף של סיכון (מנמוך לגבוה) כפונקציה של מצבם בתהליך המעבר בין ה"מחנות": מה"דתי חרדי" אל ה"דתי לאומי" ועד ל"חילוני". בקבוצה הראשונה נמצאים אלו שמתחילים למרוד בחוקים (הלכות) הדתיים ובנורמות (המנהגים) שמלוות אותם, אך עדיין רואים עצמם כחלק מהמגזר הדתי-חרדי. בקבוצה השנייה נמצאים אלו שמורדים בחוקים ובנורמות, אבל "יושבים על הגדר" ואינם עוברים אל המחנה האחר – ה"חילוני". רותם (2002) מתארת חברי קבוצה זו כצעירים החיים בשני העולמות: "בבוקר שמים את הכיפה השחורה על הראש ואת החליפה השחורה על הגוף והולכים לשיבה, ובערב עוברים ללבוש את הג'ינס והחולצה הצמודה ויוצאים לבילוי במועדונים ובפאבים". מציאות זו מחזיקה מעמד חודשים ספורים, עד שצעיר מוצא עצמו נגרר במהירות אל הפיתויים של הרחוב – השוטטות, הסמים, הגניבות והבילויים, ואלו מוציאים אותו לגמרי מן המחנה הדתי-חרדי. בקבוצה השלישית נמצאים אלו ש"עברו את הגדר" ועזבו את המגזר החרדי אל עולם זר ומנוכר. בעולם חדש זה הם מתקשים לשרוד ורבים מהם נוטים להסתבך ולעבור על החוק. ("הארץ" 2.4.2002)

הבחנה דומה נעשתה על-ידי מכון "גשרים" בבני-ברק, המפתח מערכת לזיהוי ולאבחון אוכלוסיות בסיכון במגזר הדתי-חרדי. על-פי מכון "גשרים", האוכלוסייה בסיכון במגזר הדתי-חרדי נמצאת על רצף של שלוש תחנות: התחנה הראשונה – לפני עזיבת הישיבה (אצל בנים) או הסמינר (אצל בנות). בשלב זה מתגלים הבקיעים בין הנער או הנערה לבין המשפחה, הישיבה או הסמינר על רקע

הדרישות הדתיות או הלימודיות. התחנה השנייה – מהלך עזיבת המסגרת. שלב שיכול להימשך תקופה ארוכה וישבו נע הנער בין החברה החרדית והמשפחה מצד אחד, לבין הפרי האסור של החופש מן הצד האחר. במצב זה הנער והנערה מצויים "על הגדר" שבין שני העולמות. לפעמים יצליחו להחזירם אל המעגל הדתי-חרדי וימצאו עבורם מסגרת אלטרנטיבית, ולפעמים לא. התחנה השלישית – אחרי עזיבת הישיבה או הסמינר (להב, תשנ"ב).

מנוער מתבגר - לנוער מנותק

לגיל ההתבגרות יש תפקיד בגיבוש הזהות האישית, ברכישת מעמד במשפחה וברכישת אוטונומיה רבה יותר בעולם שמחוץ למשפחה. סוכני החיברות המשמעותיים הם המשפחה, בית-הספר וקבוצת השווים. כאשר המתבגר מורד במוסכמות המשפחה, הוא מחפש את קבוצת השווים שמאפשרת לו לפעול ללא השגחת ההורים, בעצמאות חלקית או מדומה. הפעילות בקבוצת השווים שמורדת ושמוצאת עצמה בשולי החברה, מאפשרת לחבריה לעסוק בפעילויות שנאסרו עליהם על-ידי עולם המבוגרים. פעילות בחברת השווים מאפשרת למתבגר ליצור לעצמו זהות עצמית המנותקת מהזהות השיוכית שקיבל במשפחתו. כאשר קבוצת השווים עוסקת בפעילות שאינה מקובלת, היא נהיית לקבוצת שוליים.

בחברה השמרנית קיים, לעתים, לחץ חברתי בדבר ההתנהגות המצופה, כך שהמתבגר מקבל זהות מבלי לעסוק בבדיקה עצמית. כך נוצר גיבוש זהות בטרם עת, שיכול לבוא לידי ביטוי בבלבול ערכים, בהתנערות מערכים, בהתפרצות יצרים ואף במרד ובפריקת עול מתחושה שהמסגרות הקיימות אינן מבינות אותו, אינן עונות על צרכיו, מגבילות אותו ואפילו שאינן נכונות.

המאפיינים ההתנהגותיים של המתבגר המנותק הם:

תוקפנות – המתח והתסכול המלווים את גיל ההתבגרות מעוררים התנהגות תוקפנית. כאשר מתווספים למתח ולתסכול מאפייני ניתוק, המתבגרים יתנהגו ביתר תוקפנות. הורוביץ (1996) מציינת גורמים פוטנציאליים לתסכול ולהגברת התוקפנות בקרב הנוער המנותק במקומות הבילוי, בחברים לבילוי ובהוצאות הכספיות.

מין – בגיל ההתבגרות חווים המתבגרים טווח רחב של רגשות ושל צרכים מיניים אשר בסופם, לעתים בסיוע נכון, יובילו למיניות בוגרת וליכולת ליצור קשר אינטימי משמעותי (ארהרד, 1985). דפוס היחסים בין המינים בקרב הנוער המנותק מתבטא בהימנעות מקשר או לחילופין בהתקשרויות רבות וארעיות עם בנות מזדמנות. הדבר גורם לקושי בהתפתחות המיניות הבוגרת, שיש בה מחויבות ואחריות (אביאל 1979).

תפקוד חברתי – ככל שהמתבגר משתחרר מתלותו בהוריו, כך קבוצת הגיל מקבלת עוצמה וחשיבות. קבוצת השווים נהיית למסגרת השתייכות התומכת והמסייעת לנער לקדם את עצמו ואת מטרותיו. בקבוצת הגיל המתבגר מבלה ומתאמן במיומנויות פסיכולוגיות חברתיות, מגדיר את גבולות התנהגותו ומגבש את זהותו (רוזמן ואחרים, 1989). המתבגר המנותק מוצא, בדרך כלל, את קבוצת השווים בחבורות הרחוב (שורר, 1976; אביאל, 1979). קבוצות אלו, אשר עיקר עיסוקם מנוגד לתרבות ולנורמות הנורמטיביות בחברה, דוחפות את המתבגר המנותק להגדרת גבולות ולגיבוש זהות המחזקים את המאפיינים המנותקים או העבריינים.

אינטלקט – בתקופת ההתבגרות מתפתח המתבגר מבחינה תפיסתית ועובר מחשיבה מוחשית-קונקרטי לחשיבה מופשטת-אופרציונלית (פיאז'ה, אצל מוס, 1988). למוסדות החינוך תפקיד חשוב בטיפוח התפיסה, בקידומה, בהעשרה ובהובלה להתפתחות החשיבה. הנוער המנותק נושר ממערכות החינוך, ובשל כך נפגמת התפתחותה של התפיסה. העדר טיפוח נכון של התפיסה בגיל ההתבגרות מוביל לחשיבה דיכוטומית נוקשה, לחוסר מוכנות לויתור ולאוריינטציה לקויה לעתיד (שמשי, 1999).

אפיוני בילוי של נוער מנותק

הנוער המנותק מרבה לשוטט (לטייל עם חברים ולבלות בקניונים ובמועדוני משחקים), נוער זה ממעט לבלות בבית עם בני המשפחה. ככל שהשכלת הנוער המנותק עולה, כך הוא נוטה לבלות יותר במסעדות ובפאבים (בדומה לנוער לומד). במסגרות הביתיות, הנוער המנותק מרבה לצפות בטלוויזיה, בעיקר בתכניות בידור, שעשועונים וסרטים. בחברה החרדית אין מקלטי טלוויזיה ואין אישור לצאת לאירועי תרבות, לכן, אחד ממאפייני הבילוי של הנוער החרדי המנותק הוא שוטטות וחיפוש מקורות בילוי.

הסקרים והמחקרים (להב ושמש, 1997) אשר בחנו את תרבות הפנאי של בני נוער ושל צעירים בישראל מצביעים על ספקטרום רחב, הכולל פעילויות פנאי המרוכזות בבית (כגון: האזנה לרדיו, צפייה בטלוויזיה, שימוש במחשב וכו') ופעילויות פנאי הנעשות מחוץ לבית (חוגים, קולנוע, פאבים וכו'). למרות שסקרים ומחקרים אלו עסקו באוכלוסיית הנוער הלומד במסגרות החינוך הפורמליות, ולא עסקו בדרכי בילוי וניצול שעות הפנאי של הנוער המנותק המצוי מחוץ למסגרות הלימוד הפורמליות. ניתן להצביע על שוני במגמות בתרבות הפנאי של הנוער בישראל בתחומים מספר:

א. קיימים הבדלים בין פעילויות הפנאי של נוער מנותק לבין פעילויות הפנאי של נוער לומד. ניתן לשרטט רצף התפתחותי של פעילויות פנאי המועדפות על הנוער המנותק הכולל: שוטטות, קניונים, אולמות משחקים, בתי נוער ודיסקוטקים, וכנגד זה פעילויות פנאי המועדפות על-ידי הנוער הלומד כוללות: פאבים, מסעדות ובתי-קולנוע. ההנחה היא שזמן הפנאי העומד לרשות הנוער המנותק הוא רב מאשר זמן הפנאי העומד לרשות הנוער הלומד, ולכן נוער מנותק מקדיש יותר זמן לבילוי לא מוגדר במקומות שצוינו לעומת הנוער הלומד שזמן הבילוי שלו מצומצם יותר והוא מנסה לנצל אותו בצורה ממוקדת.

ב. מרבית פעילות הפנאי של הנוער מאורגנת ומתבצעת על-ידי גורמים מסחריים, ללא שליטה, פיקוח או הכוונה של המערכות החינוכיות. למעשה, מתקיימת תעשיית בילוי שעות פנאי ממוסחרת, המגלגלת סכומי כסף אדירים. קשה מאוד למערכת הציבורית-מוניציפאלית להתחרות במערכת הפרטית-מסחרית.

ג. עוצמתה של הטכנולוגיה המתפתחת כיום על תרבות הפנאי ניכרת בשימוש בטלוויזיה, בוידאו ובמחשבים ובשיטות ברשתות אינטרנט חברתיות כדוגמת פייסבוק.

ד. קיימת נידודת גבוהה של הנוער בין מסגרות הפנאי (בהתאם לאפנה ולצורת השיווק של המקום), ללא התמדה וללא התבססות בסוג מסוים של פעילות. הניידות מצביעה על צורך בגירויים חזקים ומשתנים אשר קשה לספקם לאורך זמן.

ה. למרות העלייה בערך האינדיווידואליזם המאפיינת את תקופתנו, ממשיכים בני הנוער בכלל והנוער המנותק בפרט לצאת לבילוי בקבוצות. צורת הבילוי הקבוצתית חשובה ביותר להתפתחות הזהות האישית של הנער המתבגר. הנוער המנותק מבלה בקבוצות המכוננות בשמות שונים, כגון: "ארסים" ו"פאנקיסטים", או בקבוצות המכוננות לפי השתייכות ומוצא – "גרזינים", "רוסים", "קווקזים" ו"אתיופים". חבורות הנוער החרדי נקראות "שבבניקים".

בהתייחסותם להיבט הטיפולי, מציינים להב ושמש (1997) שעל מנת ללמד את הנוער המנותק איך לנצל את זמנו הפנוי טוב יותר ואיך לתכנן פעילויות שעשויות לעניין אותו, יש לעודד יזמות אישית של בני הנוער ולסייע להם לתכנן ולהפעיל מוקדי בילוי (גם למטרות רווח) כחלק מתהליכי ההתחנכות לקבלת אחריות ולניהול חיים יעיל ואפקטיבי. יש להתאים את האינטרסים העיקריים המכוונים את פעילות הפנאי של בני נוער לפרופיל של נוער מנותק. מן הראוי לחפש דרכים לשילוב פעילויות חינוכיות במסגרות המסחריות כחלק מתנאי הרישוי שיידרשו מהגורמים הפרטיים.

תופעת השימוש במחשב והגלישה לאתרים חברתיים ולאחרים שאינם ראויים לבני נוער, מחייבת את חינוכו של הנוער למיומנויות ניצול שעות הפנאי, כגון: שימוש מושכל במאגרי מידע וצפייה נכונה בתכניות טלוויזיה, הכוונה של הרגלי שיטוט באתרי אינטרנט, בפייסבוק ובעוד רשתות חברתיות. מומלץ לנווט את הנוער המנותק לשימוש במחשבים המשלב תהליכי למידה עם תהליכי משחק מהנים ומאתגרים. הדבר דורש חשיבה יצירתית מתמדת של גורמי החינוך והטיפול על מנת לזהות את השינויים ברמת העניין שמוצאים בני הנוער בפעילויות המוצעות להם (להב ושמש, 1997).

התופעה של נוער דתי-חרדי שנדחק לשולי המחנה זוהתה על-ידי היחידות לקידום נוער ברשויות המקומיות כבר בשנות התשעים של המאה העשרים (מושקובסקי, 2000). התופעה בלטה בעיקר ביישובים מעורבים שבהם הקהילה הדתית-חרדית נפגשת ומתחככת עם הקהילה הלא-חרדית ונחשפת לתופעות רבות שבעבר לא היו מוכרות לה ולא היו נגישות לצעירים שלה.

קפלן (2007) מצביע על השינויים שחלו בחברה החרדית בעשור האחרון בהתייחסותם לצריכת תרבות ולניצול שעות הפנאי. כדוגמה הוא מזכיר את ביקוריהם של החרדים בגן החיות בירושלים ובספארי ברמת-גן, את העובדה שהם פוקדים את מוזיאון יד-ושם ואת בית התפוצות, ומביאים את ילדיהם למוזיאון ההגנה, האצ"ל, הלח"י והפלמ"ח. כיום, לדבריו, חרדים מטיילים, חלקם בטיולי סנפלינג, חרדים רבים מסתובבים בקניונים שאינם באזורים חרדיים ונשים חרדיות יוצאות לעבוד גם מחוץ למסגרת החברה החרדית. מכאן ניתן ללמוד על השפעתה של החברה החילונית על תהליכים בחברה החרדית. ההיבדלות החברתית, התרבותית והדתית נמשכת, אך השימוש בשירותים קהילתיים וחברתיים חילוניים קיים, וללא ספק משפיע.

מושקובסקי (2000), מציין כי באחד מן הסוירים הליליים בשנת 1998 במועדוני הסנוקר בירושלים, נחשפו לראשונה בלייני לילה חדשים – קרוב ל-60% מהבליינים היו בחורי ישיבות שחיפשו פורקן בפעילות מסוג שונה מהמוכר להם בעולם הישיבות. מועדוני הסנוקר היו מקומות מוסתרים וחשוכים בסמטאות ירושלים האפלות, ובהם ניתן היה לטעום מפרי איסורים בלי להיחשף ובלי להרגיש חריג. הבילוי במועדוני המשחקים אינו מסתיים במשחקי סנוקר ובמשחקי שולחן אחרים. מועדונים רבים מציעים לצעירים שתייה, מוזיקה ולפעמים גם סמים, שמספקים ריגוש מסוג שצעירים מתבגרים מחפשים.

במפגש מתועד של קבוצת מיקוד עם עובדי קידום נוער במגזר החרדי שהתקיים במכון מנדל (בית ספר למנהיגות חינוכית) ב-2004, נעשה ניסיון לזהות את תהליך הסיכון (Risk Chain) שעוברים בני נוער במגזר הדתי-חרדי. נמצא, שבתהליך נכללים בני נוער הנמצאים בעימות עם מסגרת הלימודים בישיבה. בדרך כלל, העימות מתפתח על רקע שמירת מצוות ומנהגים דתיים (תפילה, לימוד, לבוש וכו'). לאחר מכן ניכרת נוכחות לא סדירה בפעילויות של הישיבה – בתפילה, בלימודים, בשיחות מוסר וכו'. בהמשך חלה נשירה והתנתקות מן המסגרת וסדרת התנהגויות הנובעות מכך, כגון: הורדת הלבוש המיוחד (חליפה, מגבעת וכו'), שוטטות באתרי בילוי, מעורבות באלומות ובעבריינות, עישון סיגריות – וממנו מעבר לשתייה ולסמים ((סיכום דיון-מכון מנדל 29.3.04 בתוך להב, 2005).

האקלים המשפחתי

המבנה המשפחתי והדינמיקה המשפחתית מושתתים על תפיסת המשפחה כסוכן הסוציאליזציה הראשון והמשמעותי שאתו נפגש הילד. המשפחה היא המסגרת המעניקה צרכים רגשיים המשמעותיים להתפתחותו של הילד ולצמיחתו.

אחד המאפיינים המשפחתיים החשובים הוא האקלים המשפחתי (גור-בוסתנאי ולזר, 2004). המושג "אקלים משפחתי" התפתח מהגישה האקולוגית הרחבה, שעסקה בחקר ההשפעה שיש לסביבות חברתיות שונות על התפקיד האנושי. על-פי הגישה האקולוגית, לסביבה החברתית יש ייחודיות

הניתנת לתיאור ולאפיון באמצעות שלושה ממדים עיקריים המאפיינים גם את התפקיד המשפחתי (MOOS, 1976):

1. מהות הקשרים הבין-אישיים בין בני המשפחה, הכוללים לכידות משפחתית, צורת ביטוי רגשי במשפחה ואופן התמודדות עם קונפליקטים, ועוצמת הקשרים הללו.
2. המבנה הארגוני הבסיסי של המשפחה, הכולל פיקוח ובקרה של ההורים.
3. צמיחה והתפתחות אישית, הכוללות אוריינטציה לעצמאות, הישגיות, אינטלקטואליות, יצירתיות, דתיות ומוסריות.

בסקירת מחקרים שבהם נבדקו עבריינים מתבגרים, מצא (MOOS, 1986) שהקשרים הבין-אישיים במשפחות הנערים הם דלים ומאופיינים בריבוי קונפליקטים, ושהלכידות המשפחתית נמוכה. הם מצאו שבמשפחות אלה חסרה היכולת להשתלט על התנהגות הילדים ולהתמודד עם התנהגות שונה של הילדים המתבגרים. יש ניסיון להשליט חוקים נוקשים וכללי משמעת מחמירים, אך למעשה כמעט שאין פיקוח ובקרה על המתבגר בעל דפוסי ההתנהגות העבריינים. נמצא קשר בין עבריינות של מתבגרים לבין חוסר היכולת של ההורים להציב להם גבולות (Naitove, 1982; Kruttschnitt; ; 1989).

ברמפן (Brafman 1977), בהתייחסותו למשבר ביחסי הורה-ילד בקהילה האורתודוקסית, מנתח את המציאות הזו ומסביר אותה על רקע של היעדר מענה לצרכים הבסיסיים של הילד: הבנה, כבוד וסובלנות. הוא מדגיש את חוסר התקשורת ותחושת העוינות ההולכת וגוברת במצבים אלו.

שאלות המחקר

מהו הפרופיל של הנוער החרדי הנמצא במצבי ניתוק וסיכון בהתייחס לנקודות אלו: בעיות משמעת ומרות, מצבי אלימות, התנהגות עבריינית, התנהגויות על רצף לקויות למידה ורצף ההתנהגויות הלא-מקובלות במגזר החרדי.

מהו האקלים המשפחתי במשפחות החרדיות שמהן באים הנערים.
 מהי ההשפעה של האקלים המשפחתי במשפחות החרדיות על מצבי הסיכון והניתוק.
 כמו כן ייבדק הקשר בין הקהילה לבני הנוער במצבי סיכון וניתוק.

שיטת המחקר

ראשי ישיבות העוסקים בנוער בעלי אפיוני סיכון, על-פי הגדרתם, הקימו מסגרות לקליטת בני נוער אלו כדי למנוע את החרפת המצב וכדי לפעול למען הישארותם של בני הנוער בחברה החרדית. ארגון מת"ן (מפעלים תורניים לנוער) הציע לראשי הישיבות להפנות אליו נתונים ראשוניים, לצורך בדיקת אפשרות לקבלת סיוע בתחום הפיזי ובתחום הטיפולי-חינוכי.

מתוך 113 מסגרות שהציגו עצמם כמטפלות בבני נוער העונה לדעתם על הקריטריונים, אותרו 86 מסגרות חוץ-ביתיות שמזוהות כמטפלות בנוער חרדי נושר. לפי נתונים אלו, נערך הסקר. הסקר כלל 1800 בני נוער מהמגזר החרדי שנקלטו במסגרות אלו. הסקר לא עסק בנוער מנותק שאינו שוהה במסגרות כלשהן.

נבנה שאלון שבו שני חלקים: האחד התייחס למבנה ולתשתית הפיזית, השני הוא שאלון אישי על כל נער. השאלון התבסס על הקריטריונים ועל השאלונים של השירות לילד ונוער ועל שאלונים של שירותי התקון שבמשרד הרווחה.

מהימנות השאלון נבדקה בכל אחד מהקריטריונים, והשאלון נמצא מהימן. נבנה שאלון שהתייחס לפרטים האישיים ולמסגרות הלימוד הקודמות ושבנו נבדקה תדמית התלמיד בעיני הקהילה, בתפישת הצוות החינוכי ובעיני החברים.

בשאלון נבדק הקשר בין בעיות ההתנהגות ליכולות חברתיות ולימודיות (בבדיקת הסימפטומים של המצוקה הרגשית, נמצאה מהימנות גבוהה בסקלת האפיונים במבחן אלפא של קורנבך 0.82 ובבדיקת הערכת יכולות התלמיד נמצאה מהימנות במבחן אלפא של קורנבך 0.89). השאלון בדק את אפיוני המשפחות: תיאור מצבים פונקציונליים ודיספונקציונליים של המשפחות. נבדקה מערכת היחסים של התלמיד עם משפחתו (במבחן אלפא של קורנבך נמצאה מהימנות גבוהה 0.94).

כמו כן, נבחנה יכולת ההשתלבות של התלמיד בחברה החרדית, במסגרות נורמטיביות של המגזר. על החלק הראשון של השאלון, שבדק תשתיות פיזיות, פיקח אדריכל. את החלק השני התבקשו למלא מנהלי המסגרות והרבנים המלמדים בישיבות.

הליך המחקר

בשלב ראשון של המחקר, פרסמה עמותת מת"ן – מפעלים תורניים לנוער, קול קורא על ביצוע סקר לבדיקת המציאות ולבדיקת מאפייני המסגרות החוץ-ביתיות המטפלות בנוער חרדי בסיכון ובנוער חרדי מנותק. מנהלי המסגרות שענו על הקריטריונים, על-פי תפישתם, פנו בבקשה לבדיקת זכאותם להיכלל בסקר. מתוך 123 מסגרות שפנו, נמצאו 86 מסגרות שעונות על הקריטריון של טיפול בנוער נושר, מנותק ובעייתי.

מנהלי המסגרות התבקשו למלא את השאלון לפי הנתונים המצויים בידם. כדי למנוע סטיות בשל הבנה מוטעית של השאלון ושל דרך מילוי וכדי לשמור על מהימנות, הונחו ממלאי השאלונים על-ידי מנחה אחד. השאלונים צוינו בקוד זיהוי. נעשה עיבוד סטטיסטי בתכנת SPSS.

ממצאים

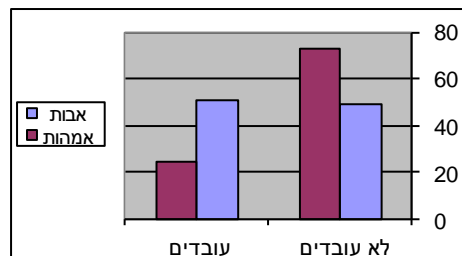
א. המבנה הארגוני הבסיסי של המשפחה

משפחות המוצא: 78% מההורים נשואים וחיים ביחד. 3.5% נשואים אך פרודים, 11.6% גרושים. 6.9% אחר.

משמורת על התלמיד: 74.6% במשמורת שני ההורים. 13.2% במשמורת האם. 3.4% במשמורת האב. 8.8% במשמורת אחרת.

עיסוק ההורים (רק 70% מכלל הנשאלים ענו על שאלה זו): **אבות:** 48.9% אברכים. 51.1% עובדים. **אימהות:** 73.3% עקרות בית. 24.3% עובדות. 2% מוגדרות כמובטלות.

תרשים מס 1: התפלגות עיסוק ההורים : עובד / לא עובד

במחצית מהמשפחות שני ההורים אינם עובדים, האבות תורתם אומנותם והם אינם עובדים והאימהות עקרות בית. מצב סוציו-אקונומי נמוך הוא מקור לבעיות גם במגזר החרדי שמסתפק, בדרך כלל, במועט.

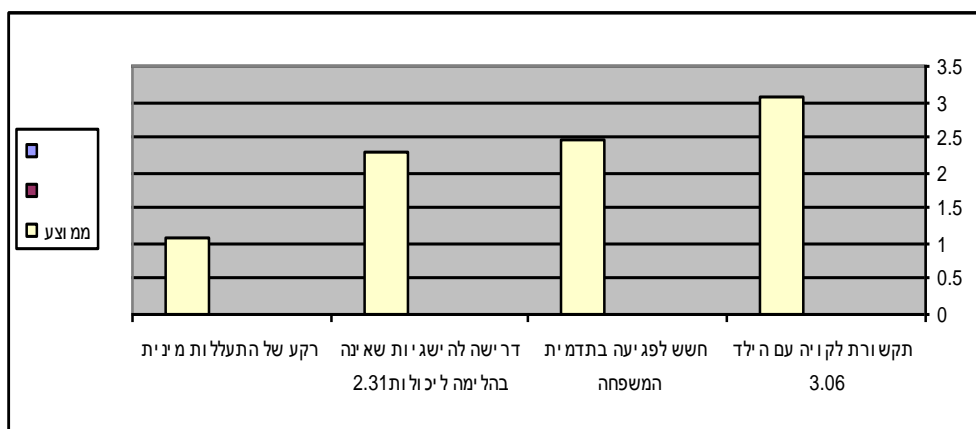
אקלים משפחתי: מהות הקשרים הבין-אישיים בין בני המשפחה, הכוללים לכידות משפחתית וצורת ביטוי רגשי במשפחה. בבדיקה משווה של השפעת האב והאם על האירועים במשפחה, נמצאו הגורמים המשפיעים האלו:

תרשים מס' 2: התנהגות ההורים המשפיעים על יחסי ילד הורה

אצל האב	אצל האם	
47%	35%	שינויים קיצוניים (כלכליים, חברתיים ורגשיים) עזב את הבית
37%	18%	התנהגות לא-נורמטיבית
33%	17%	התעללות רגשית
29%	14%	שימוש בכוח פיזי כלפי הילד
22%	5%	שימוש בכוח פיזי כלפי בן הזוג

בבדיקת המצבים הדיספונקציונליים של ההורים, נמצא כי שינויים קיצוניים בהתנהגות ההורים משפיעים במקום הראשון, עזיבת הבית – שמשמעותה ערעור התא המשפחתי, במקום השני, התעללות רגשית ופיזית בבן "הסורר" במקום השלישי והרביעי, ויחסים בין בני הזוג במקום החמישי.

תרשים מס' 3: מרכיבי האקלים המשפחתי המעכבים צמיחה אישית

תקשורת לקויה עם הילד, חשש לתדמית המשפחה ולמעמדה בקהילה ודרישה להישגיות גבוהה נמצאו כמרכיבים מרכזיים בהתייחסות המשפחה להתנהגות הילד וכמרכיב משמעותי בעזיבתו את המשפחה. נמצא קשר מובהק ($P < 005$) בין מערכת היחסים עם המשפחה ליכולתו של התלמיד להשתלב במסגרת רגילה. ככל שהיחסים עם המשפחה בעייתיים, קטנים הסיכויים להשתלבות במסגרת.

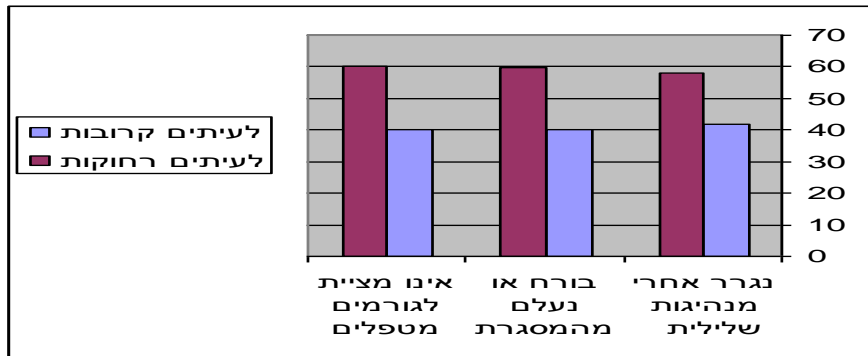
בבדיקת הקשר בין התפקוד המשפחתי להתנהגויות התלמיד, נמצא שיש קשר מובהק בין תפקוד משפחתי לקוי לבין התנהגות לא נורמטיבית ($r = 0.319, P < 0.001$), בעיות התנהגות ($P < 0.001$), מצוקה רגשית ($r = 0.408, P < 0.001$) וחוסר השתלבות במסגרת ($r = 0.108, P < 0.001$).

ב. רקע כללי על התלמידים

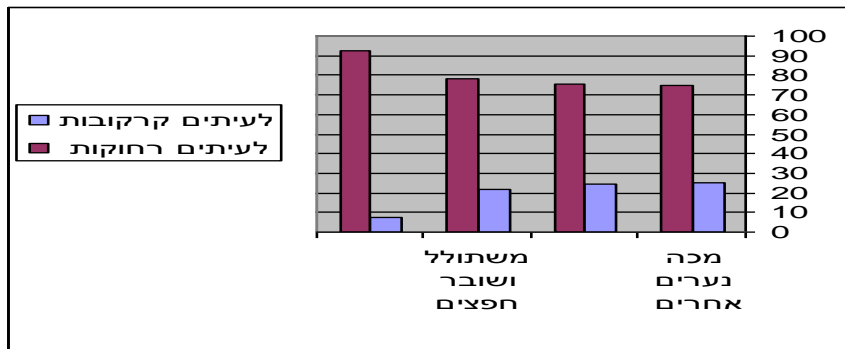
הפניית הנערים למסגרות החוץ ביתיות: 63% הופנו על-ידי גורמים בקהילה, כמו: גורמים חינוכיים, גורמים רבניים ופעילים. 22% פנו באופן עצמאי. 10.4% פנו באמצעות בני משפחה. 4.6% הופנו על-ידי גורמי רווחה, עובדים סוציאליים (ועדות החלטה של שירות ילד ונוער), קציני מבחן לנוער ובית-המשפט. הממצא מאשש את ההשערה כי המגזר החרדי ממעט לפנות לשירותי הרווחה המסופקים על-ידי הממשלה ואינו רואה בהם כתובת לפתרון בעיות.

אפיוני הנערים הלומדים במסגרות אלו (הסתגלות והתנהגויות לא-נורמטיביות): בבדיקת התנהגותם והסתגלותם של הנערים למסגרת, נבדקו שלוש קטגוריות: קבלת משמעת ומרות, התנהגות אלימה ודפוסי התנהגות עבריינים. נמצאה מהימנות גבוהה (אלפא 0.88).

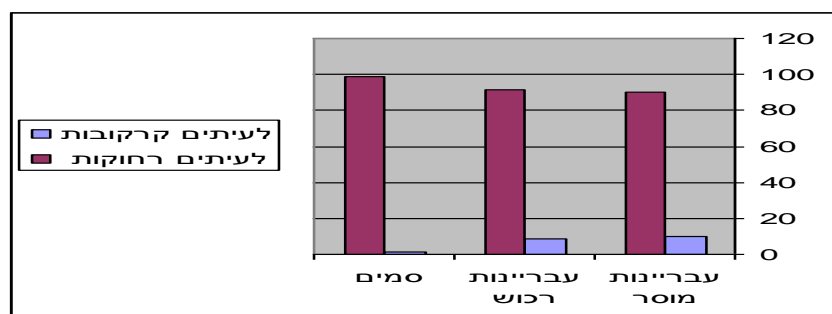
תרשים מס' 4: שכיחות בעיות משמעת ומרות

תרשים מס' 5: שכיחות מצבי אלימות

תרשים מס' 6: שכיחות תופעות עבריינות

נבדקו התנהגויות שאינן בגדר הנורמה. בקטגוריה של בדיקת תדירות ההתנהגויות, נבנה סולם מ"תכוף" ועד "לעתיים רחוקות" ("תכוף" – אחת לשבוע ויותר, "לעתיים רחוקות" – אחת לשלושה חדשים). את ההתנהגויות אפשר לחלק להתנהגות א-סוציאלית ולהתנהגות אנטי-סוציאלית. בבדיקת הקשרים שבין המצוקות הרגשיות של הנערים לבין התנהגותם, נמצא קשר מובהק ($P < .05$). הנער מבטא את מצוקתו בהתנהגות א-סוציאלית: הוא נגרר אחרי מנהיג שלילי, בורח או נעלם מהמסגרת ואינו מציית להוראות הממונים. ההתנהגות האנטי-סוציאלית פחותה, וההתנהגות העבריינית, דהיינו ביצוע עבירות רכוש ומוסר, פחותה בהרבה.

בבדיקת שכיחות התנהגויות שאינן מקובלות במגזר החרדי, נבחנו כמה פרמטרים שהוגדרו כהתנהגויות "לא-נורמטיביות בחברה החרדית". בין כל ההתנהגויות שנבחנו נמצאה מהימנות גבוהה (אלפא של קורנבך 0.86). **שכיחות התנהגויות הלא-מקובלות:** לבוש לא מתאים – 18.9%. מבלה במקומות שאינם מקובלים – 11.7%. מקיים מערכת יחסים עם המין השני – 6.4%. אינו מקפיד על כשרות – 5%.

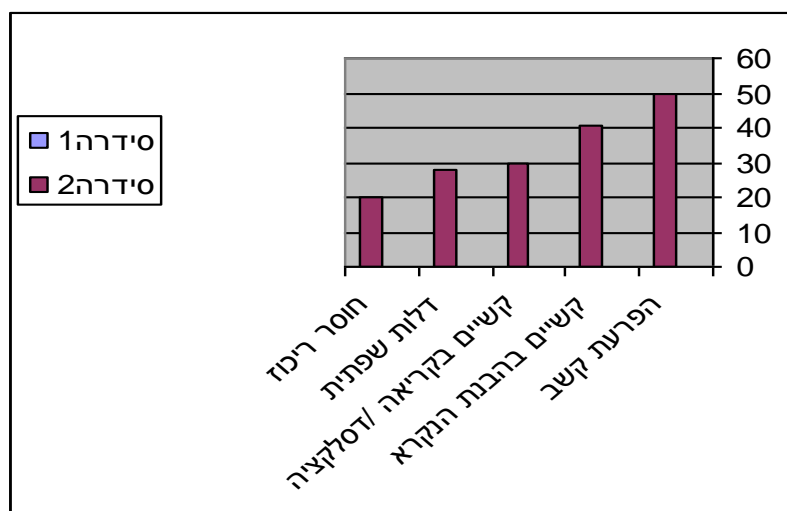
הביטוי הראשוני למרד של הנוער כלפי הממסד החרדי וכלפי משפחתו הוא צורת הלבוש (לבוש המנוגד למקובל יכול להיות אף חולצה צבעונית ולא חולצה לבנה). זהו מרד נראה לעין, שנתפס על-ידי המחנכים כביטוי להתנהגות שאינה הולמת. במקום השני בביטוי המרד מציינים את הבילוי במקומות שאינם מקובלים, כפי שהוזכר לעיל: בכיכר החתולות בירושלים, בבתי-קפה או במועדוני סנוקר.

בבדיקת הקשר בין התנהגות לא-מקובלת לבין מתח במשפחה, נמצא קשר מובהק בין בילוי במקומות לא הולמים ולבוש לא הולם ליחסי מתח במשפחה. יצירת קשר של בני נוער עם בני המין השני אינה מקובלת במגזר החרדי. במקום הנמוך ביותר נמצא הקריטריון של מחלל שבת ואינו מניח תפילין – התנהגויות שנתפשות כהתנתקות מחיי הדת.

נמצא מתאם בינוני של 0.312. בין מידת ההשתלבות של התלמיד במסגרת לימודים רגילה לבין התנהגות לא-נורמטיביות. ככל שהתלמיד נוהג במספר רב יותר של התנהגויות לא-נורמטיביות, כך קטנים סיכויו להשתלבות במסגרת לימודים רגילה.

יכולות למידה: בהגדרת "בעיות אישיות", התבקשו המנהלים לאפיין את כשרי הלמידה של התלמידים. בהגדרתם הם הציגו שכיחות גבוהה של התנהגויות הנכללות בהגדרת קשיי למידה, ליקויי למידה ובעיות התנהגות.

תרשים מס' 7: שכיחות ההתנהגויות על רצף "לקות למידה".

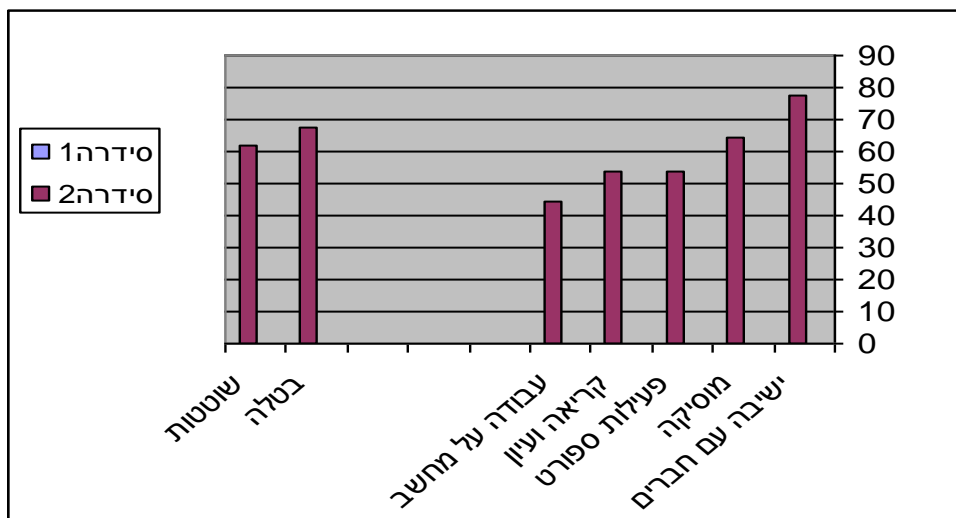

הממצא המרכזי הוא שכמעט 50% מהנערים הלומדים במסגרות חוץ-ביתיות המיועדות לנוער חרדי מנותק, מאופיינים בקשיים של ליקויי למידה (49.6%). דבר המסביר גם את נשירתם מכמה מסגרות לימוד, את קשיי ההתנהגות ואת קשיי הסתגלות למסגרות תורניות הדורשות לימוד ממושך, התעמקות בסוגיות לימוד וריכוז גבוה.

בבדיקת הקשר בין היכולות הלימודיות וחוסר ההשתלבות במסגרת, נמצאה מובהקות של $P < .05$ בבדיקת הקשר בין היכולות הלימודיות ובעיות התנהגות, נמצאה מובהקות של $P < .035$ בבדיקת המתאמים בין בעיות התנהגות ליכולות לימודיות ולהיבט חברתי (מתאם פירסון), נמצאו מתאמים שליליים המעידים על כך שככל שיש יותר בעיות בהתנהגות, כך קטנה יכולתו של התלמיד להישגים לימודיים ולהסתגלות חברתית.

ניצול שעות הפנאי: בבדיקת ניצול שעות הפנאי, נכללות התנהגויות שנחלקו לשתי קבוצות: עיסוק חיובי ועיסוק שלילי. בקבוצת העיסוק החיובי נכללו: ישיבה ליד המחשב, קריאה ועיון, פעילות ספורטיבית, מוזיקה, ישיבה עם חברים. בקבוצת העיסוק השלילי נכללו: בטלה ושוטטות ללא מעש.

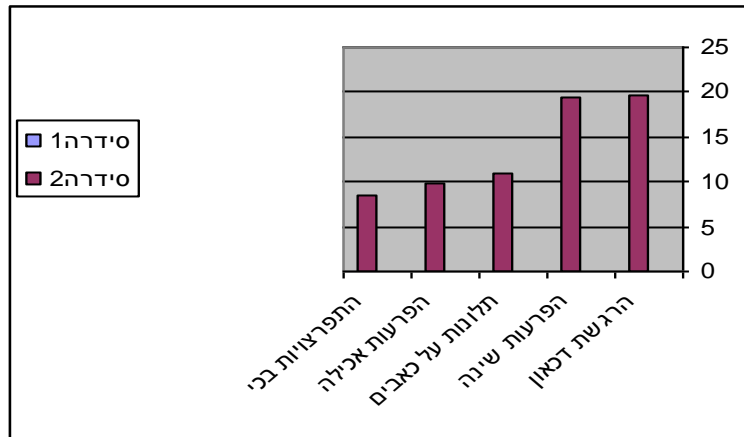
תרשים מס' 8: שכיחות העיסוקים בשעות הפנאי

מתוך המתאמים, נמצא כי התנהגות לא-נורמטיבית נתפשת בעיקר כפעילויות של שוטטות (מתאם פירסון 0.43) ושל בטלה (מתאם 0.40). בעוד שיש ישיבה עם חברים, הקשבה למוזיקה או עיסוק בה, עיסוק בספורט וקריאה ועיון נתפשים כפעילות חיובית. הנתון הנמוך של ישיבה ליד מחשב מוסבר בכך שבבתים חרדיים רבים ובמסגרות חרדיות השימוש במחשב מוגבל ואינו זמין כמו בחברה הכללית. בבדיקת מתאמים נמצא מתאם -0.08 , משמע – הדבר אינו נתפס כהתנהגות שלילית.

שכיחות הופעת ביטויי מצוקה רגשית: בבדיקת הופעת ביטויי מצוקה רגשית, נתבקשו לציין איזו מן התופעות מופיעה לפחות אחת לשבוע. הסימפטומים שנבדקו הם: הרגשת דיכאון, הפרעות בשינה, תלונות על כאבים, הפרעות אכילה והתפרצויות בכי. בבדיקת מהימנות נמצאה סקלת הסימפטומים הרגשיים כבעלת מהימנות גבוהה (אלפא של קורנבך 0.826).

תרשים מס' 9: שכיחות הופעת ביטויי מצוקה רגשית

בבדיקת הקשר בין תכונות האופי של הנער למצוקה הרגשית, נמצא מתאם מובהק ברמה של $P < 0.001$. המצוקה הרגשית נמצאה קשורה באופן חיובי לתכונות אופי, כמו: נוטה לבכות, נתון למצבי רוח, מתבודד, כעסן ומסתגר. כמו כן, היא נמצאה קשורה להתנהגות המתבטאת בחוסר מנוחה ובחשדנות הבאה לידי ביטוי בהפרעות שינה.

מסגרות לימוד קודמות: בבדיקת הקשר בין סיבת העזיבה לתקופה שבה שהה הנער במסגרת, נמצאה מובהקות סטטיסטית $P < 0.001$. כל התלמידים התבקשו לעזוב לפחות אחת מהמסגרות שבהן שהו בשל חוסר התאמה. 24% מהנערים עברו לפחות שלוש מסגרות לימוד שונות. בבדיקת הסיבות לעזיבת המסגרת, נמצא כי לרוב הנשירה מתרחשת בשנה הראשונה לשהותם במסגרת. הסיבות לה הן: התנהגות שאינה נורמטיבית למסגרת, אי-הסתגלות חברתית, אי-השתתפות בשיעורים והתנהגות חריגה.

מאפיין נוסף הוא השוטטות של הנערים לפני הגעתם למסגרות אלו ומיד אחרי שנשרו מהמסגרת. מצב של שוטטות ללא מעש לאחר שהתלמיד נשר משלוש מסגרות לימוד מכניס את הנער לקטגוריה של הימצאות במעגלי סיכון ומצוקה.

ג. קשר עם הקהילה

תדמית בקהילה: בבדיקת הגורמים לתדמית בקהילה, נמדדו המשתנים: רקע חברתי, רקע אישי, רקע דתי, רקע משפחתי ורקע מוסרי. נערך ניתוח רגרסיה לבחינת האופן שבו התדמית, על הרקעים שהוזכרו, משפיעה על מעמדו של התלמיד בקהילה הגיאוגרפית שבה הוא ומשפחתו חיים. נמצא כי הרקע האישי של התלמיד הוא הגורם לתחושת דחייה מהקהילה. במודל הרגרסיה נמצאה מובהקות $(R=0.316, F= 91.89, P < 0.001)$.

הגורמים שנמצאו כמשפיעים ביותר: תדמית על רקע אישי (0.315), תדמית על רקע חברתי (0.174), תדמית על רקע דתי (0.141) ותדמית על רקע מוסרי (0.106). תדמית על רקע משפחתי נמצאה משפיעה פחות (0.058).

בבדיקת הקשר בין התדמית בקרב החברים לדחייה חברתית, נערך ניתוח רגרסיה לבחינת האופן שבו תדמית שלילית מצד החברים משפיעה על מצב הדחייה החברתית. מן התוצאות עולה כי מודל הרגרסיה נמצא מובהק סטטיסטית ($R=0.290$, $F=70.597$, $P < 0.001$).

הרקע האישי כולל את מכלול ההתנהגויות האנושיות, את ההתנהגות האישית ואת ההתנהגות החברתית. הקהילה הגיאוגרפית שבה הנער חי מתייחסת גם לקבוצת ההשתייכות שאליה הוא משייך את עצמו. אופייה ודימויה של הקבוצה בעיני הקהילה הן שיקבעו, בסופו של דבר, את רמת הדחייה. רמתו הדתית היא גורם במרכיב הדחייה מצד הקהילה, אולם בבדיקה של השפעתו לעומת השפעת החברים, נמצא שהגורם הדתי משפיע פחות. ניתן להסביר נתון זה על-פי תיאוריות גיל ההתבגרות והתפתחות המוסר, שכן הלכידות החברתית ורמות מוסר גבוהות מאפיינות את גיל ההתבגרות. מעצם שהייתם של הנערים במסגרות לנוער חרדי מנותק, הרי שרובם אינם מעמידים את קיום המצוות ואת הדת במרכז בחייהם. לכן, נמצא הרקע הדתי כגורם פחות לדחייה מצד החברים. זוהי קבוצת השווים שלהם, שלה נורמות התנהגותיות השונות מנורמות ההתנהגות בחברה שממנה נפלטו, ובעצם אימוץ הנורמות ההתנהגותיות הללו והמכנה המשותף של חברי קבוצת השווים הם נהיים חלק מקבוצת ההשתייכות של הנערים השווים במסגרות אלו.

דיון

מסיבות היסטוריות, תרבותיות ופוליטיות, האוכלוסייה החרדית מסתייגת מחשיפת בעיותיה הפרטניות והחברתיות ומעדיפה להיעזר בסיוע בלתי פורמלי פנים-קהילתי (דהאן, 2004). החברה החרדית מאופיינת בבחירתה האידאולוגית לבדל עצמה מן הסביבה כדי לשמר את אורח החיים המסורתי. ייחודו של המחקר הנוכחי הוא בבדיקה מעמיקה ומקיפה של תופעת הנוער בסיכון בחברה סגורה זו.

עד לשנים האחרונות, כמעט לא היו נתונים על היקף הסיכון באוכלוסייה החרדית ועל מורכבות הבעיה. ההיכרות של אנשי מקצוע בשירותים השונים עם מגזר זה מועטה יחסית משום שהמגזר בכללותו ממעיט לצרוך שירותים מאנשי מקצוע שאינם משתייכים למגזר. אצל חלק מחברי המגזר החרדי קיימת רתיעה משיתוף פעולה עם אנשי מקצוע שמחוץ לקהילה, והם נמנעים מלשתף אותם בבעיות של המשפחות.

למרות היותה של הקהילה החרדית בת זמננו הטרוגנית מאוד וכוללת קשת רחבה של זרמים ושל קבוצות, אפיונה התרבותיים והדמוגרפים שונים מאוד מאלה של שאר האוכלוסייה בישראל בתחומי הדיור, בריכוזיות ובהיבדלות החברתית. החברה החרדית מאופיינת בהכנסה נמוכה ובילודה גבוהה (גורביץ וכהן-קסטרו, 2004), מרכיבים שנמצאו בספרות המקצועית כמנבאי מצבי סיכון (סבו-לאל וחסין, 2011).

במגזר החרדי קיימת בעיה של קבוצה, אשר מאופיינת בבעיות בתחום הלמידה ובקושי ברכישת מיומנויות חברתיות שונות, אשר בגיל ההתבגרות מוצאת עצמה נושרת ממסגרות לימוד רגילות, קרי – ישיבות. קבוצה זו נסחפת למעגל הבטלה והשעמום והיא חברת שוליים במגזר החרדי. קבוצה זו מאופיינת בהתנהגות אנטי-סוציאלית ובהתנהגות א-סוציאלית. תופעה זו הייתה גם בעבר, אולם בשנים האחרונות מסתמנת התרחבות ניכרת של התופעה ולא ניתן להתעלם ממנה.

תלמידים בעלי יכולות לימודיות בינוניות או חלשות, המאופיינים כבעלי הפרעות קשב וריכוז וכסובלים מלקויות למידה למיניהן או כסובלים ממצוקות אישיות, מוצאים עצמם מורחקים ממסגרות הלימוד פעם אחר פעם. ההרחקות ממסגרות הלימוד גורמות לנער לחוש שאינו יכול למצות את יכולותיו האישיות כשווה בין שווים. אי-יכולתו לעמוד בנטל העומס של הישיבות ובלחץ החברתי במסגרות ובנוסף, באקלים המשפחתי שנוצר במצב זה, מעכבים את יכולת השתלבותו במסגרות נורמטיביות של החברה החרדית.

בהתייחסות למצבי סיכון וניתוק של בני הנוער בחברה החרדית, יש להתייחס לתרבות החברתית ולקודים ההתנהגותיים בחברה זו, ששונים מאלו של החברה החילונית, ולפיכך מצבי סיכון מוגדרים בה אחרת. האוכלוסייה בסיכון במגזר הדתי-חרדי נמצאת על רצף של שלוש תחנות:

הראשונה – לפני עזיבת הישיבה (אצל בנים) או הסמינר (אצל בנות). בשלב זה מתגלים הבקיעים בין הנער לבין המשפחה או הישיבה על רקע הדרישות הדתיות או הלימודיות. **השנייה** – מהלך עזיבת המסגרת – שלב שיכול להימשך תקופה לא קצרה ולהיות מלווה בלחצים מצד החברה והמשפחה החרדית מצד אחד ובהימשכות לטעימה מן "הפרי האסור" של החופש מן הצד האחר. במצב זה, של "הליכה על הגדר" שבין שני העולמות, מצויים הנער והנערה. לפעמים יצליחו להחזירם אל המעגל הדתי-חרדי וימצאו עבורם מסגרת אלטרנטיבית ולפעמים לא. **והשלישית** – אחרי עזיבת הישיבה (להב ושמש, 1997).

שאלות המחקר עסקו באקלים המשפחתי ובהשפעתו על מצבי הסיכון והניתוק, בדקו את מאפייני הנוער שבסיכון ואת הקשר של הקהילה החרדית עם בני הנוער שלהגדרתם נמצאים בסיכון ובניתוק. **א. המשפחה והאקלים המשפחתי:** בבדיקת מאפייני המשפחות, נמצא כי 48.9% מהאבות אברכים, ו- 73.3% מהאימהות עקרות בית. הגם שידוע שבמגזר החרדי מסתפקים במועט בהיבט החומרי, לא ניתן להתעלם מהעובדה שבמשפחות שבהן ההכנסה העיקרית היא מהתשלום לאברכים, קיימת מצוקה כלכלית. ילודה גבוהה והכנסה נמוכה לנפש נמצאו כמנבאי מצבי סיכון (גורביץ וכהן-קסטרו, 2004; סיון וקפלן, 2003).

בין הגורמים שנמצאו כמשפיעים על התדרדרות הנער, נמצאת המשפחה. בהגדרות שנתנה מור (2010) לנערות במצוקה, היא מציינת את הקונפליקט עם המשפחה כיוצר חוסר אמון בסיסי של הצעירים במבוגרים. האקלים המשפחתי, הכולל את מהות הקשרים הבין-אישיים בין בני המשפחה, מצביע על תחושה של ניכור ביחסים עם ההורים. בלטו שינויים קיצוניים: כלכליים, חברתיים ורגשיים במשפחה כמשפיעים על התדרדרות הנער. כן נמצא משפיע מצב שבו אחד מההורים עזב את הבית, ועוד משתנים, כמו: התנהגות לא-נורמטיבית, התעללות רגשית ושימוש בכוח פיזי כלפי הילדים או כלפי בן הזוג.

בבדיקת המצבים הדיספונקציונליים של המשפחות, עולה כי שינויים קיצוניים בהתנהגות ההורים נמצאו כמשפיעים במקום הראשון על עזיבת הבן את הבית. משמעות העזיבה היא ערעור התא המשפחתי. בתקופת ההתבגרות, כאשר נער חרדי נמצא בסערה רגשית, התסכול מחוסר יכולתו להשתלב בסביבה הלומדת ומחוסר קבלתו, או אפילו דחייתו, מצד הוריו, דוחף אותו לשוטטות, לבטלה ולאי-ציות לכללי הדת. לבוש שאינו תואם ואינו הולם את החברה החרדית הוא ביטוי למרד – לעתים, הנער ילבש חולצה צבעונית ולא חולצה לבנה, דבר שאינו מקובל במשפחות חרדיות ויכול להיות מקור למתחים.

חיזוק לממצא זה נמצא אצל להב (2003), המציין כי במונחים של הקהילה הדתית-חרדית חצייה של גדרי ההלכה היא כבר סטייה ונון-קונפורמיות, והיא גוררת האשמה, דחייה וניתוק של אותם צעירים ובני נוער ממשפחתם ולפעמים מן הקהילה בכלל.

ערעור הסמכות ההורית מאיים על ההורים החרדים במשפחות אלו, והם אינם מוכנים להתמודד עם הילדים ואינם מוכנים להיאבק עמם על הפיקוח ועל הבקרה. צורת ההתמודדות עם קונפליקטים מסוג זה היא, לרוב, הקשחת העמדות והתעללות רגשית ופיזית כלפי הבן הסורר. עמדה זו כלפי מצוקות הבן מחמירה את המצב וגוררת, לעתים, בריחה מהבית, שוטטות ובטלה וקשר מתוח עם המשפחות. לעתים הקשר מתרופף עד כדי גירוש וניתוק מהבית, ומכאן מגיע הנער לתיוגו כ"נער חרדי בסיכון".

לעתים נכשלים ניסיונות ההשתלבות במסגרות חוץ-ביתיות, והנער עלול לעבור אף שלוש מסגרות. ממצאי הסקר עולה שלמערכת היחסים של הנער עם המשפחה יש השפעה רבה על יכולתו להשתלב במסגרות רגילות. ככל שהיחסים עם המשפחה בעייתיים, כך קטנים סיכוייו של הנער להשתלב במסגרת רגילה.

ב. מאפייני הנוער החרדי במצבי סיכון וניתוק

הממצא המרכזי הוא שכמעט מחצית מהתלמידים הלומדים במסגרות חוץ-ביתיות המיועדות לנוער חרדי מנותק מאופיינים בקשיים של לקויות למידה (49.6%). דבר המסביר גם את נשירתם מכמה מסגרות לימוד. בדו"ח שערך הג'וינט בנושא מצבי סיכון בקרב ילדים ובני נוער, במסגרת התכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון (סבו-לאל וחסין 2011), נמצא ש-58% מבני הנוער שבסיכון מאופיינים בבעיות בתחום הלמידה ובתחום רכישת מיומנויות למידה. הממצא בסקר זה תואם לממוצע שהוצג.

כדי שתלמידים יעסקו בלמידה, עליהם לחוש קודם כול תחושת השתייכות. תלמידים בעלי סיכון לכישלון במערכות חינוכיות עוברים תהליך ארוך ודינמי של ניכור, נסיגה וניתוק (שהם, רהב ואדד, 2004). קשיי התנהגות וקשיי הסתגלות למסגרות תורניות הדורשות לימוד ממושך, התעמקות בסוגיות לימוד וריכוז גבוה גורמים לנשירתו של הנער. מסגרות חוץ-ביתיות המיועדות לנוער מנותק קמות, בדרך כלל, ביוזמות מקומיות שנובעות מדרישת השטח לתת מענה לנוער בסיכון לפני שיִעשה נוער מנותק. 24% מכלל התלמידים במסגרות אלו עברו לפחות שלוש מסגרות לימוד שונות, כל התלמידים התבקשו לעזוב לפחות אחת מהמסגרות שבהן שהו, בשל חוסר התאמה.

בבדיקת הסיבות לעזיבת המסגרות, נמצא כי הנשירה לרוב מתרחשת בשנה הראשונה לשהותם במסגרת. הסיבות לנשירה הן: התנהגות שאינה נורמטיבית למסגרת, אי-הסתגלות חברתית, אי-השתתפות בשיעורים והתנהגות חריגה. מאפיין נוסף הוא השוטטות של התלמידים עוד קודם הגעתם למסגרות אלו ומיד אחרי שנשרו מהמסגרת. מצב של שוטטות ללא מעש לאחר נשירה משלוש מסגרות לימוד, מכניס את הנער לקטגוריה של הימצאות במעגלי הסיכון והמצוקה.

בבדיקת הקשר בין היכולות הלימודיות לחוסר ההשתלבות במסגרת, נמצאה מובהקות $P < 0.05$. בבדיקת הקשר בין היכולות הלימודיות לבעיות התנהגות, נמצאה מובהקות $P < 0.023$. בבדיקת המתאמים בין בעיות התנהגות ליכולות לימודיות ולהיבט חברתי, נמצאו מתאמים שליליים המעידים על כך שככל שיש יותר בעיות בהתנהגות, כך קטנה יכולתו של התלמיד להישגים לימודיים ולהסתגלות חברתית. בבדיקת הקשר בין תכונות האופי של התלמיד למצוקה הרגשית, נמצא מתאם מובהק ברמה של $P < 0.001$. מכאן, שהמצוקה הרגשית קשורה באופן חיובי לתכונות אופי, כמו: נוטה לבכות, נתון למצבי רוח, מתבודד, כעסן ומסתגר. כמו כן היא קשורה להתנהגות המתבטאת בחוסר מנוחה ובחשדנות הבאה לידי ביטוי בהפרעות שינה.

ג. יחסי קהילה-נוער בסיכון ונוער מנותק.

בבדיקת הקשר בין התדמית על הנער בקהילה הגיאוגרפית ובקהילת ההשתייכות שלו לבין הדחייה החברתית, נמצא קשר הדוק בין המשתנים. תדמית שלילית משפיעה על רמת הדחייה. הרקע האישי של הנער, הכולל את מכלול ההתנהגות האנושית, ההתנהגות האישית, ההתנהגות החברתית וטיב הקבוצות שעמן הוא מתרועע, הוא הגורם המשפיע על דחיית הנער מהקהילה הגיאוגרפית.

רמתו הדתית של הנער משפיעה ברמה בינונית. אצל 30.4% נמצא כי התדמית אינה משפיעה על הדחייה. נתון זה יכול להתפרש כרצון להעניק רשת תמיכה עבור הנוער הצעיר. קיימת תחושת שייכות ואחריות קהילתית. תחושת האחריות ההדדית מפותחת במגזר החרדי, והמגזר יעשה כל שביכולתו כדי שהנער לא יתדרדר למעגלי סיכון נוספים. הקהילה הסגרגטיבית הזו עושה כל שבידיה שלא לדחות את אלו שאינם הולכים בתלם. גם בבדיקת תחושת הדחייה החברתית בקרב החברים, נמצא הרקע האישי כמשפיע על הדחייה והגורם הדתי כמשפיע פחות. ניתן לזה הסבר שלפיו החברים מתחברים בגיל זה לקבוצת ההשתייכות שאתה הם מזדהים. קבוצת ההשתייכות, במקרה זה, היא הקבוצה הנמצאת בסכסוך עם המסגרות ועם המשפחות. קבוצת ההשתייכות היא גם קבוצת השווים. בבדיקת תפישת אנשי הצוות את הנערים, נמצא כי הצוות אינו מתרשם מתדמית שלילית של הנערים וודאי שאינו דוחה אותם. תפישת עולמם של אנשי הצוות המטפלים בנוער זה היא של הצלת נפשות ושל "מעשיך יקרבוך".

מקורות

- אביאל, ע. (1970). 'נוער בשכונה - חיי יום יום בשכונת התקווה'. גומא, תל-אביב.
- אביאל, ע. (1977). 'מועדוני נוער וחבורות רחוב'. משרד החינוך והתרבות, אגף הנוער, ירושלים.
- אביאל, ע. (1979) נערים בשכונה, חיי יום יום בשכונת התיקווה. הוצאת גומא, תל אביב.
- ארהרד, ר. (1985) החינוך המיני בגיל ההתבגרות. הגיל הלא רגיל. פפירוס, תל אביב
- ברזילאי, ש' (2004). לפרוץ מאה שערים – מסע אל עולמם של היוצאים בשאלה. סדרת יהדות כאן ועכשיו, הוצאת ידיעות אחרונות וחמד, תל-אביב.
- בר לב, א' (2004). מדדים של חשיבה דתית אצל יהודים בישראל. מגמות מ"ג (2): 307-328.
- גולן, מ' (2002). הבדלים בין נערים לנערות במצוקה במסגרת חוץ ביתית כפויה. חברה ורווחה, כ"ב (4), עמ' 519-544
- גור-בוסתנאי, ט' ולזר, א' (2004). תפיסת האקלים המשפחתי בקרב עברייני גילוי עריות מתבגרים. חברה ורווחה, כ"ד, 1, 26-7.
- גורביץ, נ' וכהן-קסטרו, א' (2004). החרדים: תפרוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפים חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל 1996-2001. סדרת ניירות עבודה 5. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- גלובמן, ר' וליפשיץ, ח' (2004). עמדותיהם של מורים מהמגזר החרדי כלפי שילוב תלמידים בעלי צרכים מיוחדים בחינוך הרגיל. מגמות מ"ג (2): 329-346.
- גרליק, מ' (2002). החרדים: מי אנחנו באמת? סדרת הישראלים, הוצאת כתר, ירושלים.
- דהאן, נ' (2004). מפגש בין תרבותי: תכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית להכשרת נשים חרדיות לעבודה סוציאלית. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים.
- הורוביץ, נ' (1996). החרד הלאומי והחרדלניק – דמויות חדשות בפוליטיקה הישראלית. מפנה 1996: 25-30
- הורוביץ, נ' (2005). הרצאה בנושא: "חרדיות ספרדית – על פני רצף ותמורה. פקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן, 10.4.2005.

- חקק, י' (2005). רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות. הוצאת מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים.
- כפיר, ד. וולנסקי, ע. (1983). 'סקר כ"א עובדי היחידות לקידום נוער', היחידה לקידום נוער, משרד החינוך והתרבות, ירושלים
- כפיר ד, גוטליב א, (1988), **הטיפול בקהילה בנוער מנותק**, אוני' תל-אביב, ביה"ס לחינוך.
- להב, ח. (תשנ"ב) **התפתחות הטיפול בנוער מנותק בישראל**. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- להב, ח' (1997). **נוער עולה בסיכון – האתגר ודרכי התמודדות**. ירושלים: משרד החינוך, מנהל חברה ונוער, תחום קידום נוער.
- להב, ח' (1999). **נוער בשולי החברה, התופעה ודרכי התמודדות, מדיניות הטיפול בנוער בסיכון ובנוער מנותק בישראל: אוכלוסיות יעד, מטרות ודרכי פעולה**. מנהל חברה ונוער, תחום קידום נוער.
- להב, ח' (2000). **נוער בסיכון- התופעה בפרספקטיבה. מניתוק לשילוב** (10). משרד החינוך, מנהל חברה ונוער, תחום קידום נוער.
- להב, ח' (2002). **קידום נוער בסיכון ונוער מנותק בישראל, מדיניות הטיפול בנוער בסיכון ובנוער מנותק: אוכלוסיות יעד, מטרות, עקרונות ודרכי פעולה**. משרד החינוך, מנהל חברה ונוער, תחום קידום נוער.
- להב, ח' (2003). **תהליכים ותמורות במאפייני סיכון וניתוק של נוער מתבגר "דתי חרדי" המטופל במסגרת היחידות לקידום נוער. מניתוק לשילוב** (13). משרד החינוך, מנהל חברה ונוער, תחום קידום נוער.
- להב, ח. שמש, א. (1997) **תרבות הפנאי בקרב נוער מנותק סקר על דפוסי בילוי הפנאי של נוער המטופל במסגרת היחידות לקידום נוער מניתוק לשילוב**, 8, משרד החינוך, מנהל חברה ונוער, תחום קידום נוער
- להב, ח. שמש, א. (2003). **"עובדי קידום נוער בישראל 2003 – שינויים בפרופיל האישי והמקצועי של העובדים ביחידות לקידום נוער המועסקים ביחידות לקידום נוער שבפיקוח משרד החינוך". מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית. מפגש 18**. עמותת אפשר, עמ' 25-40
- להב, ח' (2004). **תופעת הנשירה ממערכת החינוך – הוויכוח על המספרים ומי משלם את המחיר. מניתוק לשילוב** (12). משרד החינוך, מנהל חברה ונוער, תחום קידום נוער.
- להב, ח' (2005). **תהליכים ותמורות במאפייני סיכון וניתוק של נוער מתבגר " דתי חרדי" המטופל במסגרת היחידות לקידום נוער. מניתוק לשילוב**, 13, עמ' 49-78 .
- מוס, ר' (1988). **תיאוריות על גיל ההתבגרות**. תל-אביב: ספריית פועלים.
- מור, מ' (2010). **לחזור – להתקדם, משמעות היחידה לקידום נוער בחייהן של נערות. מניתוק לשילוב** (18). משרד החינוך, מנהל חברה ונוער, תחום קידום נוער.
- מושקובסקי, ב' (2000). **נוער חרדי בסיכון. בתוך: מניתוק לשילוב** (10). משרד החינוך, מנהל חברה ונוער: 94-104.
- סבו-לאל, ר' וחסין, ט' (2011). **מצבי סיכון בקרב ילדים ובני נוער: איתור ומיפוי במסגרת התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון**. ירושלים: מאיירס-ג'וינט, מכון ברוקדייל.
- סיון, ע' וקפלן, ק' (עורכים) (2003). **חרדים בישראל, השתלבות בלא טמיעה? ירושלים: מכון ואן ליר. קפלן, ק' (2007). בסוד השיח החרדי**. ירושלים: הוצאת מרכז זלמן שזר.
- קריסין, א' (2011). **תפקידי המורה של הנוער הנושר והקשר שלהם לאפקטיביות עבודתו ולשביעות רצונו. מניתוק לשילוב** (16). משרד החינוך, מנהל חברה ונוער, תחום קידום נוער. עמ' 99-125 .
- רוזמן, מ' זלצמן, נ' פרנקל, ר. (1989) **זהות אישית**. תל אביב. הוצאת רמות.

רומי, ש' ובר לב, ט' (2001). זהות דתית וזהות האני אצל נוער מנותק ונוער נורמטיבי ממוצא אתיופי. *חברה ורווחה כ"א* (1). עמ' 51-68.

רותם, ת' (2002, 2 אפריל). *אני העונש שהורי ראויים לו*. הארץ (אתר באינטרנט):
<http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/arch/ArchSearchResults.jhtml?DARGS=%2Farch%2Fobjects%2Ffunctions%2FSearchInArchion.jhtml>

שוהם, ש' אדד, מ' יורהב, ג. (2004) *קרימינולוגיה*. ירושלים: שוקן.

שורר, ר. (1976). *שלהם הוא הלילה*. ת"א: ספריית הפועלים, 211.

שלג, י. (2000). *הדתיים החדשים – מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל*, הוצאת כתר, ירושלים.

שמשי, א. (1999). "עלייה חדשה - שינויים במאפייני הידרדרות וזהות יהודית של נוער עולה בסיכון".
מניתוק לשילוב (9), משרד החינוך-מינהל חברה ונוער, ירושלים

תמרזון, א. (1983). *השאלה והתשובה – על תנועת החזרה בתשובה*, הוצאת תפוצה ירושלים – בני ברק

Beit-Hallahmi, B. (1991). Religion and Identity: Concepts, Data, Questions. **Social Science Information**, 30, 1, 81-95.

Brafman, A. (1977). Crisis in parent-children relation. An analysis with some prescriptive suggestion. **The Jewish Observer**. Pp10-14

Cattan, n. (2001). **Orthodox rehab programs: too much of a good thing?** Forward (17) news: flows seen in treatment of at – risk kids.

Meissnes, W.W (1982) *Internalization in Psychoanalysis*. International Universities Press inc. N.Y

Naitove, C.E. (1982). *Arts therapy with sexuality abused children*. In S.M. Sgroi (ED) **Handbook of clinical intervention in child sexual abuse** (pp. 269-308) Lexington, MA; DS.Heath.

Kruttschnitt, C. (1989). *A sociological, offender-based, study of rape*. **The Sociological Quarterly**, 30(2), 305-329

MOOS, R.H. & Moos, B.s (1976). *Atypology of family social environment*. **Family Process**, 15, 357-371

MOOS, R.H. & Moos, B.s. (1986). **Family environment scale-manual** (pp. 26-27). Social ecology laboratory, Standford University and the Veterans Administration Medical Cente, Palo Alto CA; Cnsulting Psychologists Press, Incr.